

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор,
О. В. Левада, студентка

САМООРГАНІЗАЦІЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Виділено найважливіші концепти синергетики, що мають пріоритетне значення для розвитку соціально-філософського знання. Підняте питання про світоглядний потенціал соціосинергетики. Проаналізовано окремі аспекти суб'єктності самоорганізації крізь призму самототожності системи, що перебуває у стані самоорганізації. Визначено можливість аналізу особливостей соціальної самоорганізації на підставі одного з варіантів розуміння природи самоорганізації.

Ключові слова: самоорганізація, хаос, нелінійність, структура-аттрактор, точка біфуркації, фрактал.

Актуальність проблеми. Феномен самоорганізації ми розглядаємо крізь призму синергетичного світобачення. Сьогодні вже можна говорити, що синергетика є новим стилем світорозуміння, що докорінним чином змінює розуміння необхідного (закономірного, детермінованого) і випадкового в самих основах світоустрою. По-новому починають тлумачитися причини і форми розвитку природних і соціально-історичних процесів в економічній, політико-соціальній та інших сферах людської життєдіяльності. Виникло нове розуміння «випадку» як самостійного чинника незворотної соціальної еволюції, визнання його ролі у процесах природної і соціальної самоорганізації.

Основні положення синергетики доповнюють матеріалістичну діалектику, розвиваючи і застосовуючи її до систем зі складною організацією, які є відкритими й такими, що самоорганізуються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх ритмічних коливальних процесів.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що синергетика – новий міждисциплінарний напрям наукового знання – лежить у руслі тих інтелектуальних течій, які мали на меті виявити певні універсальні структур-

ні і організаційні відношення світу. Серед таких можна назвати в першу чергу тектологію О. Богданова, кібернетику Н. Вінера і У. Росс Ешбі, теорію інформації К. Шеннона, загальну теорію систем Л. фон Берталанфі.

Серед інших відомих імен, що внесли найбільший внесок у становлення нової галузі знань, можна відзначити перш за все Брюссельську наукову школу І. Пригожина, інститут теоретичної фізики і синергетики Г. Хакена.

У Росії можна виділити такі імена, як С. Курдюмов, М. Моїсєєв, Г. Малинецький, К. Делокаров, Є. Князева, В. Аршинов, В. Буданов, А. Назаретян, В. Шалаєв [1–7] та ін. Серед наукових робіт українських дослідників, які розробляли різні аспекти синергетики, слід відзначити праці Ю. Богоявленської, Т. Грабар, М. Дмитрієвої, І. Снегірьова, Л. Теліженко, В. Цикіна, О. Бріжатога, Є. Ходаківського, Н. Кочубей та ін. [8–13].

Синергетика як теорія нестационарних, еволюціонуючих структур має під собою солідну основу у вигляді результатів нелінійного аналізу, математичного моделювання та обчислювального експерименту. В даний час ця теорія інтенсивно розвивається у низці країн різними науковими школами (Е. Ласло, М. Ейген, Ф. Варел та ін.).

Разом з тим нині при застосуванні синергетики для аналізу соціальних систем виникає необхідність в уточненні розуміння природи самоорганізації, що і є *метою* цієї статті¹.

Спираючись на наукові досягнення згаданих дослідників, уявляється за можливе виділити такі найважливіші концепти синергетики, що мають пріоритетне значення для розвитку соціально-філософського знання.

1. Нелінійність процесів, до найважливіших властивостей якої можна віднести і принцип «розростання малого» (або «посилення флуктуації»), породження дискретності шляхів еволюції нелінійних систем. У рамках концепту нелінійності синергетика по-своєму інтерпретує єдність випадковості і необхідності, так само як і єдність хаосу і порядку, зворотності і безповоротності, законів спадковості і мінливості, відбору, позитивних та зворотних зв'язків.

2. Поняття «атрактор», що характеризує не проявлені цілі системи, потенційні шляхи її розвитку, що спираються на реальний спектр конкретних латентно існуючих у системі структур, центрами, що стають за певних умов притягаючими, містять у собі відносно стійкий стан.

3. Поняття «точка біфуркації», яке перетворює сенс класичного філософського поняття «революція» в неklasичне поняття «катастрофа», що підкреслює безсуб'єктний характер історичного вибору.

---

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями у межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

4. Поняття «ентропія», яке є показником еволюції і виражає саму сутність явища самоорганізації.

5. Поняття «самоорганізація», основними смисловими елементами якого доцільно назвати: а) ознаку відкритості системи; віддзеркалення динамічності, рухливості будь-якого стану системи; «долю» будь-якої системи; вираження єдності «чистого прогресу» з регресивними моментами.

6. Принцип системності, який припускає, що об'єктом синергетики виступають різного виду системи, тобто стійкі поліелементні утворення («поля», «мережі», «павутина»); при цьому «атомарні» (корпускулярні) об'єкти залишаються за межами синергетичного світобачення.

У даному контексті особливо важливим є питання про світоглядний потенціал соціосинергетики. Річ у тім, що саме в просторі цього питання існує активна полеміка синергетики з іншими напрямками сучасної філософії. Головний предмет спору – роль і місце людини в сучасному світі. Узагальнюючи позицію синергетики, відомий російський дослідник В. Шалаєв пише: «Деантропологізація не носить, таким чином, одностороннього, абсолютного характеру. Її сутність у неприйнятті примітивного антропоцентризму, визнання загальності, взаємозв'язаності явищ у світі» [3, с. 163]. Пояснюючи далі своє розуміння меж деантропологізації, він погоджується із запереченням «зеленого» тлумачення коеволюції [3, с. 164] і стверджує, що людині необхідно навчитися вписуватися в закони і тенденції об'єктивного світу (зокрема світу соціальних законів і процесів), в рамках яких вона має значну свободу дій, але стати вище яких не може, оскільки сама вона є їх невід'ємною складовою (і саме тому, що має лише певну свободу) [3, с. 165]. Дане твердження, на наш погляд, важко вважати цілком переконливим, оскільки, по-перше, природа об'єктивності стосовно соціуму зовсім не є ясною і зрозумілою [14, с. 42], тому теза про необхідність «вписатися в закони об'єктивного світу» усвідомлюється як пропозиція «вписатися» в щось незрозуміле. По-друге, ставлення людини до законів держави далеко не вичерпується метафорою «вписування». Часто саме завдяки тому, що люди (наприклад, вище керівництво країни) не «вписуються» в існуючу систему законів, а змінюють її, соціальні структури (система муніципального самоврядування) незворотно еволюціонували і вдосконалювалися.

Більш чітку позицію виражають російські дослідники В. Аршинов і В. Буданов. Правда, проблему особового начала в синергетиці вони розглядають стосовно когнітивних процесів і підкреслюють, що «особистісність» у синергетичному контексті – характеристика від цього контексту невіддільна, більше того, така, що його (цей контекст) породжує і визначає [4, с. 69]. Вони ж активно вводять у свій текст поняття «спостерігача», «метаспостерігача», «синергетичного суб'єкта», зокрема, відзначають: «Істотно, що постнекласичний епістемологічний простір породжується ситуацією міждисциплінарності, в якій самовизначається «синергетичний» суб'єкт. А тому цей комуні-

кативний простір відтворюваних помітних діалогів-подій-зустрічей організується спочатку швидше за хаотично збудованим мережевим, фрактальним принципом, не відповідно до початково заданої жорсткої логічної ієрархії» [4, с. 94–95]. Будучи прив'язаними до когнітивного простору, ці поняття можуть бути поширені на простір соціальний (хоча й не очевидно), так що питання про місце людини в соціосинергетичній картині світу залишається відкритим.

Один з основоположників даного наукового напрямку Г. Хакен визначає синергетику як міст між редукціонізмом і холізмом, як спробу зрозуміти природу взаємодії між різними масштабними рівнями організації – взаємовпливами, конфліктами, узгодженостями і на цій базі зробити висновок про процеси самоорганізації і фазових переходів, відповівши на питання, яким чином система утворює ті або інші структури і якою тут є роль людини [15].

Внутрішня суперечність теоретичних положень соціальної синергетики підтверджує існуючі думки про те, що синергетика – достатньо молодий теоретико-методологічний напрям, який починає розвиватися в руслі неklasичної науки. Синергетику ми розглядаємо як сучасний етап розвитку системних досліджень, проте на відміну від останніх вона несе в собі істотно нові моменти, які торкаються перш за все концепта самоорганізації.

Основна синергетична парадигма – це парадигма самоорганізації через хаос, тому синергетика є теорією еволюції і самоорганізації систем об'єктивного світу. Вона зосереджує свою увагу на кризових, нестабільних ситуаціях, прагне зрозуміти не гомеостаз, а його походження, генезис.

До того, що було зазначено вище, необхідно додати ще декілька смислових елементів названого концепту, які є важливими для подальшого аналізу.

По-перше, передбачається, що складноорганізованим природним і соціальним системам неможливо нав'язувати шляхи їх розвитку. Інакше кажучи, концепт самоорганізації істотно змінює (обмежує) значення і роль суб'єктного начала в точках біфуркації, поворотних подіях історії. Історія розуміється як здатність великих систем до розкриття їх власних тенденцій розвитку, як самовиведення системи на ці шляхи.

По-друге, передбачається, що всяка складноорганізована система має, як правило, не єдиний, а безліч власних шляхів розвитку, що відповідають її природі. При цьому вибір здійснюється у формі біфуркації, під впливом малих флуктуацій, а не під впливом вибору суб'єкта (абсолютного суб'єкта) або закону, як розуміли це класичні філософські теорії.

По-третє, передбачається, що динамічний хаос може виступати механізмом самоорганізації і самодобудовування структур, видалення зайвого, механізмом виходу на відносно прості структури-атрактори еволюції. У відомому сенсі хаос посідає місце суб'єкта, що є смисловим ядром поняття «самоорганізація». Це зрозуміло, оскільки синергетика підходить до вивчення явищ самоорганізації з позицій термодинаміки. Її об'єкти – це ефекти спільної дії

безлічі взаємопов'язаних елементів систем, що віддалені від рівноважного стану і активно обмінюються енергією та речовиною з навколишнім середовищем.

По-четверте, самоорганізація пов'язана тільки з системами, яким притаманна відома ієрархія, що виражається поняттями «надсистема», «система», «підсистема». Цей аспект важливо підкреслити, оскільки він хоч би частково пов'язує самоорганізацію з ідеєю локальності у світі систем. Локальність у рамках синергетики пізнається або через поняття «закрита система», або через поняття «підсистема». Але в чистому вигляді об'єкта під назвою «локальна самоорганізація» тут немає. Більше того, відносна автономність окремих рівнів в ієрархії систем «розмивається» поняттям «фрактал», що вносить у синергетичну картину світу принцип «повної прозорості» ієрархічних шарів один для одного: безпосереднім чинником впливу на поведінку системи може бути флуктуація будь-якого, скільки завгодно поглибленого ієрархічного рівня.

Підбиваючи деякі попередні підсумки проведеного аналізу, необхідно назвати такі внутрішні обмеження синергетичного концепту самоорганізації:

а) він орієнтований на дослідження глобальних процесів;

б) він спрямований на уявлення соціальних процесів як безсуб'єктних;

в) динаміка самоорганізації бачиться переважно крізь призму поняття «точка біфуркації», яка наділяє картину світу надмірною адетермінованістю (домінування чинника випадковості у точці біфуркації);

г) ставлення до ролі і значущості структур історичної пам'яті є суперечливим: з одного боку, працює концепт «забування початкових умов», а з другого – «глибинна пам'ять»;

г) поняття «точка біфуркації» робить надмірний акцент на ідеї виникнення майбутнього з «ніщо» (нігітологічність синергетики, за В. Кутирьовим [16]).

Для подальшого аналізу необхідно зробити акцент на трьох ключових аспектах самоорганізації, визначення (пізнання) яких потрібно для досліджень систем локальної самоорганізації людських спільнот. Це «локальність», «пам'ять» та «суб'єктність».

Природа «локальності» процесів і явищ світу, що самоорганізується, пов'язується з фундаментальними властивостями простору, які можуть визначатися терміном «внутрішній простір». Спираючись на ряд ідей А. Пуанкаре, Л. Уайтхеда, А. Бергсона, простір в даному контексті розумітимемо як «простір предметів» (порожнього простору не існує), а отже, кожна «точка простору» – це «активний агент взаємодії з оточенням, а простір «сам по собі» є «живий» або активний простір. Різноманітність відповідних реакцій створює індивідуальність кожної точки простору: всяка точка *A* – це один згусток реакцій, точка *B* – інший і т. д. Якщо взяти до уваги, що джерелами зовнішніх впливів на кожную точку простору є інші точки простору, то стає зрозуміло, чому структура простору «самого по собі» є аморфною. Природа простору

полягає в тому, що він розвивається навколо агента взаємодій і існує як його внутрішній простір [17]. Інакше кажучи, простір – це фундаментальна підстава його (агента) самоорганізації. Звичайно, таких «мікрокосмів» існує безліч, вони з'єднуються в складні системи, самі складаються з певних дрібніших «мікрокосмів», так що в поле нашого зору може потрапляти тільки ця «об'єднана» активність. Але важливо при цьому не забувати, що ефекти «об'єднання» (синергетичні, емерджентні ефекти) сутнісно визначаються природою «внутрішніх просторів». Інакше кажучи, динаміка глобальної самоорганізації визначається якістю локальної самоорганізації активних агентів взаємодій, об'єднаних у глобальний процес. При цьому в будові внутрішнього простору виділяються такі структурні елементи: «центр» – агент взаємодій; «периферія» – поле взаємодій агента; «межа» – поверхня (шар) граничних значень внутрішнього простору агента.

У нашому контексті вважаємо за можливе вести мову про три структурні елементи локальної самоорганізації, для якої повинні бути виявлені:

а) «центр» самоорганізації – тобто активний агент, взаємодії якого утворюють мікрокосм даного внутрішнього простору;

б) «периферія» локальної самоорганізації – тобто «поле» динамічних процесів, які забезпечують стабільність чи нестабільність внутрішнього простору мікрокосму;

в) «межа» локальної самоорганізації – тобто граничні дистанції внутрішнього простору мікрокосму.

Явище «пам'яті» відомий російський дослідник А. Дахін описує поняттям «історичне пам'ятування», яке в його концепції виступає одним з онтологічних визначень буття. Відзначаючи, що синергетика просунула сучасну атомістичну картину миру («ейнштейнівський атомізм», зокрема) до межі своєї роздільної здатності, допомогла теорії відносності і «ейнштейнівському атомізму» вибрати до останнього ресурси атомістичної парадигми, він розглядає всяку реальність як єдність «сфери існування» і «сфери буття», де сфера буття – це та сторона реальності, де кожний «атом» – це форма присутності у «тут-і-тепер» попередньої його історії, тобто його вчорашнього, позавчорашнього тощо існування. У цьому контексті поведінка «атома» визначається саме попередньою історією, «вчорашнім і позавчорашнім», тобто тим, чого в «тут-і-тепер» вже немає [18]. Основна ідея полягає в тому, що вплив попередньої історії на «тут-і-теперішню» поведінку «атома» або окремого «мікрокосму» забезпечується роботою структур історичного пам'ятування. Такі структури забезпечують «самокопіювання», тобто самоорганізацію, природної реальності самої на себе, а отже, забезпечують існування того, що прийнято називати законами.

Діалектичне розуміння природи самоорганізації полягає в тому, що робота структур історичного пам'ятування поєднується з явищами забування, коли окремі фрагменти попередньої історії локального мікрокосму зникають у не-

буття: «закон залишається незмінним до тих пір, доки зберігається робота відповідних структур абіотичної пам'яті. І навпаки, закон може зникнути або змінитися, якщо руйнується або трансформується відповідна структура утримання передування для «тут-і-тепер». У якийсь момент енергія пам'ятування виявляється слабкішою за масу того, що необхідно утримувати для кожного подальшого «тут-і-тепер». Починаються розпад космічних систем, зникнення законів, наростання хаосу [19]. Таким чином, природа самоорганізації має в своїй основі роботу структур історичного пам'ятування, які супроводжуються явищами забування. Пам'ятування є джерелом закономірності, а процеси забування – джерелом випадковості. Якщо дія законів (робота структур пам'ятування) домінує над дією випадковості (забування), то самоорганізація має форму динамічної рівноваги або зростання рівня організації. Якщо дія випадковості (забування) домінує над дією законів (роботою структур пам'ятування), то самоорганізація приймає форму динамічного хаосу.

«Суб'єктність» процесів самоорганізації ми розуміємо як єдність «локальності» і «пам'ятування», субстратом якої є окрема система (мікрокосм) взаємодії, а «продуктом» єдності – самототожність цієї системи. Інакше кажучи, «суб'єктність» самоорганізації ми розуміємо кризь призму самототожності системи, що перебуває в стані самоорганізації.

Як **висновок** відзначимо, що наведений варіант розуміння природи самоорганізації дає можливість проаналізувати особливості соціальної самоорганізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Князева, Е. Н. Путь самоорганизации природы: детерминация из будущего [Текст] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Информациа и самоорганизация. – М. : РАГС, 1996. – С. 256–268.
2. Малинецкий, Г. Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории? [Текст] / Г. Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 98–112.
3. Шалаев, В. П. Социосинергетика: истоки, теория и практика в современном мире [Текст] / В. П. Шалаев. – Йошкар-Ола, 1999. – 272 с.
4. Аршинов, В. И. Когнитивные основания синергетики [Текст] / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67–102.
5. Делокаров, К. Х. Системная парадигма современной науки и синергетика [Текст] / К. Х. Делокаров // Общественные науки и современность. – 2000. — № 6. – С. 47–55.
6. Моисеев, Н. Н. Логика динамических систем и развитие природы и общества [Текст] / Н. Н. Моисеев // Вопр. филос. – 1999. – № 4. – С. 32–53.
7. Назаретян, А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги [Текст] / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 89–98.

8. Кочубей, Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты [Текст] : монография / Н. В. Кочубей. – Сумы : Университет. кн., 2009. – 236 с.
9. Богоявленська, Ю. В. Психологія управління з основами соціоінтеграції (у парадигмі праксеології та синергетики) [Текст] : монографія / Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П., Ходаківський Є. І. – Житомир : ЖДТУ, 2007. – 700 с.
10. Телиженко, Л. В. Мистический опыт как антропологический модус: синергетический поход [Текст] / Телиженко Л. В. – Сумы : ИПП «Мрия-1» ООО, 2007. – 176 с.
11. Дмитриева, М. С. Синергетика в науке и наука языком синергетики [Текст] : сб. ст. / М. С. Дмитриева. – О. : Астропринт, 2005. – 181 с.
12. Снегірьов, І. О. Роль еволюційно-синергетичної парадигми в осмисленні соціуму [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / І. О. Снегірьов. – К., 2005. – 16 с.
13. Цикин, В. А. Синергетика и образование: новые подходы [Текст] / В. А. Цикин, А. В. Брижатый. – Сумы : СумГПУ, 2005. – 276 с.
14. Дахин, А. В. Социальная объективность: попытка определения «невидимки» [Текст] / А. В. Дахин // Мир человека. – Н. Новгород : ВВАГС, 2003. – Вып. 2 (5). – С. 41–43.
15. Хакен, Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах [Текст] / Хакен Г. – М. : Мир, 1985. – 419 с.
16. Кутырев, В. А. Оправдание бытия (явление нигитологии и его критика) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. филос. – 2000. – № 5. – С. 15–32.
17. Дахин, А. В. «Внутренние пространства»: к новой «геометрии» природного и общественного бытия [Текст] / А. В. Дахин // Мировое сообщество и Россия на путях модернизации : матер. постоянно действующей всерос. междисцип. науч. конф. «Пятыне Вавилонские чтения». – Йошкар-Ола : МарГТУ, 2001. – С. 29–33.
18. Дахин, А. В. Формационное самоопределение универсума [Текст] / А. В. Дахин. – Н. Новгород : НАСИ, 1992. – 107 с.
19. Дахин, А. В. Историческое памятование как бытийная основа природных синергетических процессов [Текст] / А. В. Дахин // Россия и мировое сообщество в поисках новых форм стабильности : матер. всерос. междисцип. науч. конф. – Йошкар-Ола : МарГТУ, 2002. – С. 27–28.

САМООРГАНИЗАЦИЯ В СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Дзебань А. П., Левада Е. В.

Выделены важнейшие концепты синергетики, которые имеют приоритетное значение для развития социально-философского знания. Поднят вопрос о мировоззренческом потенциале социосинергетики. Проанализированы отдельные аспекты субъектности самоорганизации сквозь призму самотождественности системы, находящейся в состоянии самоорганизации. Определены возможности анализа особенностей социальной самоорганизации на основании одного из вариантов понимания природы самоорганизации.

Ключевые слова: самоорганизация, хаос, нелинейность, структура-аттрактор, точка бифуркации, фрактал.

SELF-ORGANIZING IN SOCIAL SPACE: PHILOSOPHICAL ASPECT

Dzeban O. P., Levada O. V.

Major concepts of synergy, which have the priority value for development of socially-philosophical knowledge, are selected. The question on world outlook potential social synergy is brought up. Separate aspects of self-organizing through a prism of self-identity of the system which are in a condition of self-organizing are analysed. Possibilities of the analysis of features of social self-organizing on the basis of one of variants of understanding of the nature of self-organizing are defined.

Keywords: *self-organizing, chaos, nonlinearity, structure-attractor, point of branching, fractal.*

УДК 3.085

С. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Здійснено соціально-філософський аналіз проблеми відповідальності. Доведено, що професійна відповідальність – це позитивна соціальна відповідальність фахівця різного рівня. Вона пов'язана з компетентністю і повноваженнями конкретного професіонала.

Ключові слова: *відповідальність, соціальна відповідальність, професійна відповідальність, підзвітна відповідальність, діяльність, компетенція, професійна етика.*

Актуальність проблеми. Статтю присвячено філософському аналізу проблеми професійної відповідальності фахівців різного рівня. Розглянуті підходи до визначення професійної відповідальності.

Питання є актуальним, бо розбудова демократичної держави та громадянського суспільства не можливі без професійної відповідальності спеціалістів в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що проблеми відповідальності розробляються як філософами, так і суспільствознавцями. У роботах В. Андрущенко, В. Водоп'янова, А. Буженко, Ю. Волкова, С. Полякова, А. Ключова, Т. Лапіна ці проблеми розглядаються під філософським кутом зору як наслідок соціальної активності особистості.

Більшість дослідників пов'язують механізм формування професійної відповідальності фахівців з трудовою діяльністю та всебічним розвитком осо-